

## Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)



Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων  
Παλαιολόγων

Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.370](https://doi.org/10.12681/dchae.370)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ Χ. (2011). Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων Παλαιολόγων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 89-100. <https://doi.org/10.12681/dchae.370>



# ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων  
Παλαιολόγων

---

Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 89-100

ΑΘΗΝΑ 2003

## Η ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ-ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ\*

Στήν έκδοση του 1884 από τον G. Schlumberger για τὰ σιγίλλια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, παρουσιάσθηκε ἕνα μολυβδόβουλλο πού ἔμεινε γνωστό μέ τό ὄνομα τοῦ κατόχου του ὡς τό μολυβδόβουλλο τοῦ Κεραμέα<sup>1</sup>. Ἡ ἐπιγραφή στόν ἐμπροσθότυπο ἀναφέρεται στόν Κεραμέα, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται τή βοήθεια τῆς Θεοτόκου γιά νά φέρει σέ πέρας τίς πράξεις μέ τίς ὁποῖες εἶναι ἐπιφορτισμένος, σύμφωνα μέ τίς βασιλικές ἐντολές: *Τοῦ Κεραμέου πρακτέα διευλύτου / πρὸς βασιλικὰς ἐντολάς, Θεοτόκε*. Στόν ὀπισθότυπο εἰκονίζεται ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου, ὄρθιας, δεξιοκρατοῦσας, πού συνοδεύεται ἀπό τήν ἐπιγραφή: *Μ(ήτη)ρ Θε(ο)ῦ ἡ Ἀχειροποιήτο(ς)*. Ὁ G. Schlumberger χρονολόγησε τό μολυβδόβουλλο γενικά στό 13ο αἰώνα καί τό καταχώρησε ἐξαιτίας τοῦ προσωνόμου τῆς Θεοτόκου στή γνωστή μονή τῆς Ἀχειροποιήτου ἢ τῶν Ἀβραμιτῶν στήν Κωνσταντινούπολη<sup>2</sup> (Εἰκ. 1).

Ὁ V. Laurent, τό 1965, τοποθέτησε χρονικά τό μολυβδόβουλλο πρὸς τό τέλος τοῦ 13ου αἰώνα ἐκφράζοντας συγχρόνως τήν ἄποψη πὼς δέν σχετίζεται μέ τή μονή τῆς Ἀχειροποιήτου. Ἀνῆκε σέ βασιλικό ἀξιωματοῦχο ἀπασχολημένο μέ διαφορετικές ἀσχολίες ἀπό ἐκεῖνες

μιᾶς μονῆς καί συνδεδεμένο μέ τή Θεοτόκο Ἀχειροποιήτο ἐξαιτίας τῆς ἰδιαίτερης πίστης του πρὸς αὐτή. Ἐπισημαίνεται ἐπιπλέον ὅτι ἡ μονή τῆς Ἀχειροποιήτου στήν Κωνσταντινούπολη καταστράφηκε κατὰ τή λατινική κατοχή<sup>3</sup>.

Ποῖός θά μπορούσε ἐπομένως νά εἶναι ὁ κάτοχος τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ μολυβδοβούλλου καί ποιᾶς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου τή βοήθεια ζητοῦσε γιά τή σωστή ἐκτέλεση τῶν πράξεων, τίς ὁποῖες εἶχε ἐπιφορτιστεῖ μέ βασιλικές ἐντολές;

Ὅπως καταγράφηκε ἀπό τόν E. Trapp καί τούς συνεργάτες του, τό οἰκογενειακό ὄνομα Κεραμέας ἦταν ἀρκετά γνωστό κατὰ τήν παλαιολόγεια ἐποχή στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης<sup>4</sup>. Ἀπαντᾶται, ἐκτός τῶν ἄλλων, σέ ἔγγραφο τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀπό τὰ ὁποῖα διαπιστώνεται ὅτι ἕνας ἐξ αὐτῶν, ὁ πανσέβαστος σεβαστός Νικόλαος Κεραμέας, δομέστικος τῶν δυτικῶν θεμάτων, βρισκόταν στή Θεσσαλονίκη τό ἔτος 1284. Στόν Νικόλαο Κεραμέα, πού θεωρήθηκε ἀπογραφέας (;) Θεσσαλονίκης λίγο πρὶν ἀπό τό ἔτος 1270 καί ἕως τό 1283/84, ἀποδόθηκε καί τό ἐν λόγω μολυβδόβουλλο<sup>5</sup>.

Ὅντως, λίγο πρὶν ἀπό τό ἔτος 1270-1274 στή διαθήκη

\* Εὐχαριστίες καταθέτω στό συνάδελφο καί φίλο Τ. Παπαμαστοράκη γιά τίς πολύτιμες συζητήσεις.

1. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1884, ἀριθ. 52, σ. 50, 134, 157 κ.έ., εἰκ. στή σ. 157 (στό ἔξις: *Sigillographie*). V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Παρίσι 1963-1965, V2, σ. 63 κ.έ. (στό ἔξις: *Le corpus des sceaux*). Γιά τήν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Ἀθήνα 1932, ἀριθ. 525, σ. 184 κ.έ. H. Hunger, *Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: Mήτηρ Θεοῦ ἡ ἐπίσκεψις*, *Studies in Byzantine Sigillography* (ἐκδ. N. Oikonomides), Washington 1995, 4, σ. 40 (στό ἔξις: *Heimsuchung*).

2. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 134, 157 κ.έ. Γιά τή μονή τῶν Ἀβραμιτῶν, βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. I: Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. III: Les églises et les monastères*, Παρίσι 1969, σ. 4-6.

3. Laurent, *Le corpus des sceaux*, σ. 63 κ.έ. Τό συμπέρασμα τῆς κατα-

στροφῆς βασίζεται στήν ἀπουσία ἀναφορᾶς τοῦ ναοῦ μετά τόν 11ο-12ο αἰώνα ἀπό τούς Βυζαντινοὺς, ὅπως καί ἀπό τούς περιηγητές πού ἐπισκέφθηκαν τή Βασιλεύουσα μέχρι τό 15ο αἰώνα. Ἡ ἄποψη αὐτή ἐπιβεβαιώθηκε ἀπό τόν V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, Wiesbaden 1994, ὅπου οὐδεμία μνεῖα τῆς μονῆς γίνεται. Πά τήν τύχη τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινούπολης μετά τό 1204, βλ. κυρίως G.P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984. A.-M. Talbot, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, *DOP* 47 (1993), σ. 243-261.

4. *PLP*, ἀριθ. 11635, 11637-11639, 11641, 11643, 11645: Addenda und Corrigenda, ἀριθ. 92362-92365. *Actes de Lavra, II: De 1204 à 1328* (ἐκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou), Παρίσι 1977, σ. 29.

5. *PLP*, Addenda und Corrigenda, ἀριθ. 92363.



Εἰκ. 1. Παναγία ἢ «Ἀχειροποίητος». Μολυβδόβουλλο τοῦ Κεραμέα (ἀπό G. Schlumberger).

τοῦ Θεοδοσίου Σκαράνου πρὸς τὴ μονὴ Ξηροποτάμου, ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος ἀπογραφεὶ ὄρισεν τὸν Κεραμέα<sup>6</sup>. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1274-1280/81 ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας σέ χρυσόβουλλο λόγο πρὸς τὴ μονὴ Δοχειαρίου ἐξασφάλισε στὸν πρωτοβεσιάριο Δημήτριο Μουρῖνο τὸ χωρίον Ἀντιγόχεια στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπερ παρεδόθη αὐτῷ παρὰ τοῦ Κεραμέα<sup>7</sup>.

Μάλλον πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο πού ὑπέγραψε τὸ ἔτος 1283/84, μέ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀπογραφέα, πρακτικὸ πρὸς τὴ μονὴ Ἐσφιγμένου τοῦ Ἁγίου Ὁρους<sup>8</sup>. Τὴν ἴδια χρονιά ἄλλωστε ὁ Νικόλαος Κεραμέας βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη ὡς μάρτυρας στὴ διαθήκη τοῦ ἀδελφοῦ του Θεοδώρου Κεραμέα, πρῶην μητροπολίτη Ἀχρίδας<sup>9</sup>. Στὴ διαθήκη, πού φυλάσσεται στὴ μονὴ τῆς Λαύρας, ὁ Θεόδωρος Κεραμέας ἀναθέτει στὸν Μιχαὴλ Η΄ καὶ τὸν ἀδελφό του Νικόλαο Κεραμέα τὴν

περάτωσιν τῆς μονῆς τοῦ Χριστοῦ Παντοδύναμου, πού ὁ ἴδιος εἶχε ἰδρύσει πρὶν χρόνια στὴ Θεσσαλονίκη: ...εἰς χεῖρα βασιλικὴν ἱκετικῶς ἀναθεῖναι τὴν ταύτ(ης) ἐντελῆ μετὰ τὸ ἐμὸν τέλος(ς) σύστασιν καὶ περάτωσιν... τῷ κραταιῷ κ(αὶ) ἀγ(ίῳ) μου αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ κῷ(ρ) Μιχαὴλ Κομνηνῷ τῷ Παλαιολόγῳ καὶ τῷ τῆς ἀγί(ας) αὐτοῦ βασιλεί(ας) συνδούλῳ μοι τῷ ρηθέντ(ι) πανσε(βάστ)ῳ σε(βαστ)ῷ δομestικῷ τῶν δυτικ(ῶν) θεμάτ(ων) καὶ αὐταδέλφῳ μου κῷ(ρ) Νικολάῳ τῷ Κεραμέα...<sup>10</sup>.

Οἱ ἀπογραφεῖς, ἀναγραφεῖς, ὅπως καὶ οἱ ἐξισωταί, ἦταν ἀξιωματοῦχοι ἐπιφορτισμένοι μέ διευθετήσεις κτηματολογικῶν καὶ φορολογικῶν ὑποθέσεων<sup>11</sup>. Ἡ ἀποψη πὼς ὁ κάτοχος τοῦ μολυβδοβούλλου Κεραμέας ἦταν ἀπογραφέας νομίζω πὼς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σπάνια ἔκφραση *πρακτέα διευλύτου* πού διαβάστηκε τελευταῖα σέ μιὰ ἀκόμη σφραγίδα τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ἀνήκε στὸν ἐξισωτὴ Καράντη<sup>12</sup>. Ὡς ἐξισωτὴς στὴν περιοχὴ τοῦ Σκάμανδρου τὸ ἔτος 1222 ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, πατέρας τοῦ Μιχαὴλ Η΄, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μέγας δομestικός τῶν δυτικῶν θεμάτων μέ ἔδρα τὴ Θεσσαλονίκη τὸ ἔτος 1246<sup>13</sup>.

Σύμφωνα μέ ὅσα παρουσιάστηκαν, ὁ κάτοχος τοῦ μολυβδοβούλλου Κεραμέας ἦταν ἀπογραφέας τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου καὶ ταυτίζεται μέ τὸν πανσέβαστο σεβαστὸ Νικόλαο Κεραμέα, δομestικό τῶν δυτικῶν θεμάτων στὴ Θεσσαλονίκη τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐπίκληση τοῦ Νικολάου Κεραμέα πρὸς τὴ Θεοτόκο Ἀχειροποίητο γιὰ τὴ σωστὴ ἐκτέλεση τῶν βασιλικῶν καθηκόντων του ἀπευθυνόταν στὴν περίφημη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου

6. *Actes de Xéropotamou* (ἐκδ. J. Bompaire), Παρίσι 1964, ἀριθ. 9, σ. 81 στ. 32, σ. 85 στ. 48. Γιὰ τὴ χρονολογία, βλ. R. Walther, *Rezension zu Actes d'Esphigmenou*, *JÖB* 24 (1975), σ. 309 κ.έ. *Actes de Docheiariou* (ἐκδ. N. Oikonomides), Παρίσι 1984, ἀριθ. 9, σ. 105.

7. *Actes de Docheiariou*, ὁ.π., σ. 108 στ. 26 καὶ γιὰ τὴ χρονολογία, σ. 104, 106.

8. *Actes d'Esphigmenou* (ἐκδ. J. Lefort), Παρίσι 1973, ἀριθ. 7, σ. 66 στ. 22 κ.έ., ὅπου διαβάζεται Ἄρτσιμος. Ὁ Walther, ὁ.π. (ὑποσημ. 6), σ. 309 κ.έ., διορθώνει *Μιχαὴλ*. Ὁ Oikonomides, *Actes de Docheiariou*, ὁ.π., σ. 105, διαβάζει *Νικόλαος* θεωρώντας προβληματικὴ τὴν ἀνάγνωση τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ τίτλου. Ἀναφέρεται ἐντούτοις στὸν Νικηφόρο Χοῦμνο μέ περιουσία στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος παραπονιόταν γιὰ ἀδικες εἰσπράξεις βασιλικοῦ εἰσπράκτορα μέ τὸ ὄνομα Κεραμέας, βλ. J. Vegreux, *Nicéphore Choumnos*, Παρίσι 1959, σ. 45. J.F. Boissonade, *Anecdota Nova*, Παρίσι 1848, Hildesheim 1962, σ. 27, 28.

9. Ἀναθεωρήθηκε ἡ ἀποψη ὅτι ἦταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Στὸν Ἀχρίδων Κεραμέα κατέφυγε ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος

τὸ 1272/73, βλ. Γεώργιος Παχυμέρης (ἐκδ. A. Failler), Παρίσι 1984, Π, σ. 432 σημ. 1, 433. A. Failler, *Pachymerianna quaedam*, *REB* 40 (1982), σ. 196-199.

10. *Actes de Lavra* (ὑποσημ. 4), ἀριθ. 75, σ. 30 στ. 9, σ. 31 στ. 21-27. *Actes de Lavra*, IV, Παρίσι 1982, *Addenda et Corrigenda*, σ. 205. Ἐπίσης, M. Rautman, *Aspects of Monastic Patronage in Palaeologan Macedonia, The Twilight of Byzantium* (ἐκδ. Sl. Čurčić καὶ D. Mouriki), Princeton 1991, σ. 60 σημ. 30, 66 κ.έ.

11. Hunger, *Heimsuchung*, σ. 38, 40 κ.έ. Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under Palaeologi*, Amsterdam 1988, σ. 205: ...*ποιήσαι ἀπογραφὴν καὶ ἐξίσωσιν*... βλ. ἐπίσης, σ. 186 κ.έ. καὶ σημ. 5, 199 κ.έ., 204-205, 215 κ.έ., 224-227.

12. *Τῶν ἐξισωτῶν τῆς Ἀχυράου, Κόρη, / καὶ τοῦ Καράντου πρακτέα διευλύτου*, βλ. Hunger, *Heimsuchung*, σ. 39-41, εἰκ. 9.

13. Παχυμέρης, ὁ.π. (ὑποσημ. 9), I, σ. 292 κ.έ. Γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο, βλ. J.C. Cheynet - J.F. Vannier, *Etudes prosopographiques*, Παρίσι 1986, σ. 176 κ.έ. Βλ. ἐπίσης παρακάτω, ὑποσημ. 40.

Ἀχειροποιήτου στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Θεσσαλονίκης, περιοχή στὴν ὁποία προσέφερε τίς ὑπηρεσίες του. Ἐπιπλέον, ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν ὁ τόπος τῆς καταγωγῆς του, ὅπως δηλώνουν καὶ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῆς οἰκογένειάς του<sup>14</sup>. Ἡ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐπωνυμίας τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ ἔτος 1270. Ἡ μέχρι τώρα ἀποδεκτὴ χρονολογία γύρω στὸ ἔτος 1320, σύμφωνα μὲ τὸ πωλητήριο ἐγγραφοῦ τῆς Ἄννας Παξαμαδῶς πρὸς τὴ μονὴ Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, μετατίθεται κατὰ μία πενηνταετία νωρίτερα. Ἡ ὀνοματοδοσία τῆς γειτονίας μὲ τὸ ἐπώνυμο τοῦ ναοῦ: *τὰ προσόντα μοι τῇ Ἄννη οἰκήματα, ὅσα καὶ οἶα ἐν τῇ γειτονία τῆς Ἀχειροποιήτου...*<sup>15</sup>, ἐπιβεβαιώνει ἀκριβῶς τὴ χρήση τῆς γιὰ ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα πρὶν νὰ καθιερωθεῖ ὡς τοπογραφικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς<sup>16</sup>.

Μὲ τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Θεσσαλονίκης<sup>17</sup> συνδέονται δύο μολυβδόβουλλα πού ἀνήκαν στὸν Ἰάκωβο, μητροπολίτη τῆς πόλης κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 13ου αἰώνα<sup>18</sup>. Στὸν ἐμπροσθότυπο τῶν μολυβδοβούλων, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου τους, ἀναφέρονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων μορφῶν πού ἀποτυπώθηκαν στὸν ὀπισθότυπο: *+Ἰακ(ώ)βου σφράγισμα Θεσσαλονίκης Χριστοτεκοῦσαν καὶ τὸν μάρτυρα φέρει*<sup>19</sup>. Στὴ μοναδικὴ αὐτὴ παράσταση εἰκονίζονται προσβλέποντες τὸν Χριστό, πού βρίσκεται ψηλά μέσα σὲ τμημα οὐρανοῦ, ἡ Θεοτόκος ὄρθια σὲ στάση δέησης καὶ δίπλα τῆς ὁ ἅγιος Δημήτριος, οἱ ὁποῖοι συλλατρεύονταν στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου<sup>20</sup> (Εἰκ. 2).

Τὴν περιγραφὴ τῆς λατρευτικῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου



Εἰκ. 2. Ἡ Παναγία καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος. Μολυβδόβουλλο τοῦ Ἰακώβου Θεσσαλονίκης (ἀπὸ V. Laurent).

στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου παρέδωσε ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος, νομοφύλακας καὶ κριτὴς στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὸ ἔτος 1347<sup>21</sup>. Δύο χρόνια μετὰ τὴ φοβερὴ σφαγὴ τῶν Ζηλωτῶν, πού διαπράχθηκε μέσα «στὸ τέμενος τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου»<sup>22</sup>, ὁ ὑψηλὸς ἀξιωματοῦχος ἐκφωνεῖ λόγο μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου<sup>23</sup>. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενόπουλου, ἡ εἰκόνα τῆς Θεομήτορος πού βρισκόταν στὸ ναὸ *ἐσχημάτισται* ὄρθια δεομένη πρὸς τὸν Χριστὸ ἐξαιτίας τοῦ ἁμαρτήματος τοῦ κήτορα, μὲ θεϊκὸ τρόπο καὶ ὄχι μὲ ἀνθρώπινα χέρια· γιὰ τοῦτο καὶ ὀνομάστηκε ἀχειροποίητος παραβαλλόμενη πρὸς τίς ἀχειροποίητες εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, ἅγιο μανδήλιο καὶ κεράμιο: *Πρὸς τῇ θεῖα τῆς ἐνταῦθα Θεομήτορος εἰκόνι, ἢ τῷ ὄντι θεόθεν, οὐκ ἐξ ἐπινοίας ἢ χειρὸς ἀνθρωπίνης, οὕτως ὄρθιος, ἰκέσιος ἐσχημάτισται, διὰ τὸ τοῦ κήτορος, ὡς ἀληθῆς αἰρεῖ λόγος, ἐνταῦθα γεγεννημένον ἀμπλάκημα,*

14. *Actes de Lavra*, II (ὑπόσημ. 4), σ. 29, 31 στ. 33.

15. *Actes d'Iviron*, III (ἐκδ. J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papatryssanthou - V. Kravari - H. Métréveli), Παρίσι 1994, ἀριθ. 78, σ. 254 στ. 15.

16. Θ. Παπαζώτος, Ὁ μέγας ναὸς τῆς Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη. Μία ἐπανεξέταση τῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀχειροποιήτου, *Μακεδονικά* 22 (1982), σ. 117, 122.

17. Πρῶτος ἀσχολήθηκε ὁ Ἄ. Ζυγγόπουλος στὴ σημαντικὴ ἐργασία του, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντῖνου Ἀρμενοπούλου, *Τόμος Κωνσταντῖνου Ἀρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 1-26. Τὰ νεότερα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν γραπτῶν πηγῶν ἐπεξεργάσθηκε στὴν ἐμπειριστατωμένη μελέτη του ὁ Θ. Παπαζώτος, ὁ.π., σ. 112-131. Εὐτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ἀχειροποίητος. Ὁ μέγας ναὸς τῆς Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη 1989.

18. Πά τὸν Ἰάκωβο, βλ. *PLP*, ἀριθ. 7905. Rautman, ὁ.π. (ὑπόσημ. 10), σ. 66 κ.έ.

19. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 105, 106. Laurent, *Les bulles métriques* (ὑπόσημ. 1), ἀριθ. 171, σ. 61 κ.έ. Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, Τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰακώβου, *ΕΕΒΣ* 12 (1936), σ. 449-453, εἰκ. 1. Laurent, *Le corpus des sceaux*, VI, ἀριθ. 465, 466, σ. 340 κ.έ. V, πίν. 63. *Studies in Byzantine Sigillography* (ἐκδ. Ν. Oikonomides), Washington 1998, 5, σ. 65.

20. Βλ. Ζυγγόπουλος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 24. D. Pallas, *Le ciborium hexagonal de Saint-Demetrios de Thessalonique*, *Zograf* 10 (1979), σ. 47-51. Παπαζώτος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 16), σ. 125 κ.έ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ἀχειροποίητος* (ὑπόσημ. 17), σ. 13 κ.έ.

21. D.M. Nicol, *Βιογραφικὸ λεξικὸ τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1993, σ. 65.

22. Ἰωάννης Καντακουζηνός (ἐκδ. L. Schopen), Βόννη 1828-1832, II, σ. 571.

23. Δ. Γκίνης, Λόγος ἀνέκδοτος Κωνσταντῖνου Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, *ΕΕΒΣ* 21 (1951), σ. 145-162.



Εἰκ. 3. Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὁρφανῶν. Παναγία ἡ «Χειροποίητος».

οὔ χάριν καὶ τὴν Ἀχειροποίητος, κατὰ τὰς ράκει πρόην καὶ κεράμω δεσποτικὰς ἐντυπωθείσας μορφάς, εὐδοκία τοῦ θεανθρώπου λόγου, προσηγορίαν ἔσχε, καὶ ταύτης αὐτὸν τῆς Ἀχειροποιήτου προσρήσεως ἀξιοῦν ἐπέηε τολμησαί, καὶ ἀμέσως παρακάτω: ...ἡ μὲν ἀνάγνος τοῦ Θεοῦ Μήτηρ ἰκέσιος ἰσταμένη φαίνεται... ὄλας χεῖρας ἀνατείνουσιν ἰκέσιους, πρὸς τίνα δὲ καὶ ὑπὲρ τίνος, ἢ πρὸς ὃν ἀρρήτως αὐτὴ Θεὸν ἔτεκε<sup>24</sup>.

Ἔορθια δεομένη μέ τὴν ἐπιγραφή *Μ(ή)τηρ Θε(ο)ῦ ἡ Ἀχειρο/ποιήτος* δεσπόζει ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου στήν κόγχη τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ὁρφανῶν (1310-1320) στή Θεσσαλονίκη<sup>25</sup> (Εἰκ. 3). Ἡ ἐπιγραφή διασώθηκε δίπλα στήν παράσταση τῆς Θεοτόκου, σέ τρεῖς ἀκόμη ναοὺς τῆς Μακεδονίας τοῦ 14ου αἰώνα<sup>26</sup>. Δεομένη ἀλλά μέ τόν Χριστό σέ μετάλλιο στό στήθος καὶ συνοδευόμενη ἀπό τὴν ἴδια ἐπιγραφή εἶχε εἰκονιστεῖ ἡ Θεοτόκος στό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στή σερβική βασιλική μονή τῆς Ἁγίας Τριάδας στή Sopoćani, μεταξύ τῶν ἐτῶν 1272-1276<sup>27</sup> (Εἰκ. 4).

Τὰ θέματα πού προέκυψαν κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου καὶ σχολιάσθηκαν ἀπό τοὺς μελετητές ἦταν πολλά: Ἡ ὀνομασία πού εἶχε ὁ ναὸς πρὶν πάρει τὴν προσωνυμία Ἀχειροποίητος, ἡ συλλατρεία τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στό ναὸ τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου Καταφυγῆς, ἀπό τόν ὁποῖο ξεκινούσε ἡ πομπή τὴν παραμονή τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου γιὰ νά καταλήξει στό ναὸ τοῦ ἁγίου, ἀφοῦ ἔκανε στάση στό ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου, ἡ χρονική στιγμή πού δόθηκε ἡ νέα ὀνομασία –Ἀχειροποίητος–, ὁ κτήτορας τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ἀμπλάκημά του. Ἡ πρόσφατη ἔρευνα κατέληξε στήν ἄποψη ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀχειροποιήτου δέν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου<sup>28</sup>, ἐνῶ ἡ συλλα-

24. Ὁ.π., σ. 152 στ. 81-88, σ. 158 στ. 339-343, σ. 159 στ. 353-355. Ξυγγόπουλος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 8 στ. 34-40, σ. 21 στ. 7-11, 20-22. Παπαζῶτος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 16), σ. 119 κ.έ.

25. Ἄ. Ξυγγόπουλος, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1964, σ. 15, πίν. 63. Ἀ.Τσιτουρίδου, *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 63-65. Πά τὴ χρονολογία τοῦ ναοῦ, βλ. Br. Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Βελιγράδι 1999, σ. 347-350.

26. Ἅγιοι Ἀνάργυροι Ἀχιδίας (περ. 1340), βλ. C. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid au XIVe siècle*, Ἀχιδία 1980, σ. 48, 50, 189, εἰκ. 20. Παναγία τοῦ Zaum (1361), βλ. ὁ.π., σ. 110, 197, εἰκ. 70. Ἅγιος Νικόλαος Κυριτζη Καστοριάς (περ. 1385), βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Καστορία. I: Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 155α. Ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρονται ὁ Ταξιάρχης Μητροπό-

λεως Καστοριάς ἀπὸ τὴν Εὐγ. Δρακοπούλου, *Ἡ πόλη τῆς Καστοριάς τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ (12ος-16ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1997, σ. 73 καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς στήν Gračanica ἀπὸ τόν Εὐθ. Τσιγαρίδα, *Μήτηρ Θεοῦ. Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στή βυζαντινὴ τέχνη*, κατάλογος ἐκθεσης, Ἀθήνα 2000, σ. 126 (στό ἐξῆς: *Μήτηρ Θεοῦ*), ὅπου δέν ὑπάρχει ἐπιγραφή.

27. V.J. Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar. Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos, Actes du XIIIe CIEB, Ochrid 1961*, Βελιγράδι 1964, III, σ. 97 σημ. 99. Ὁ ἴδιος, *Sopoćani*, Βελιγράδι 1963, σ. 134-135 (σχέδιο). Πά τὴ χρονολογία, βλ. Br. Todić, *Apostle Andrew and Serbian Archbishops on the Frescoes of Sopoćani, Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference, Kruševac, 10-13 May, 2000*, Βελιγράδι-Κρούσεβακ 2002, σ. 361-379.

28. Παπαζῶτος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 16), σ. 113-117. Ἡ διατήρηση καὶ αὐτῆς τῆς ὀνομασίας ἕως τὸ 1430 ἐπιβεβαιώνεται στὰ κείμενα τοῦ



Εἰκ. 4. Sorocani, μονή Ἁγίας Τριάδας, παρεκκλήσιο Ἁγίου Στεφάνου. Παναγία ἢ «Ἀχειροποίητος» (φωτ. Br. Todić).

τρεῖς τῆς Θεοτόκου καί τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀποτελοῦσε ἐπιβίωση μιᾶς παράδοσης πού ὑφίστατο στούς δύο σημαντικούς ναοούς τῆς Θεσσαλονίκης, Ἅγιο Δημήτριο καί μεγάλο ναό τῆς Θεοτόκου<sup>29</sup>. Ὁ ναός τῆς Θεοτόκου Καταφυγῆς ταυτίστηκε μέ τό μεγάλο κτίσμα πού βρισκόταν κάτω καί βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, στήν ἀνατολική πλευρά τῆς ἀρχαίας Ἄγορᾶς<sup>30</sup>.

Θά προσπαθήσω νά δώσω πιθανές ἀπαντήσεις στά ὑπόλοιπα ἐρωτήματα, πού ἀφοροῦν τή χρονική στιγμή τῆς μεταλλαγῆς τῆς εἰκόνας τοῦ ναοῦ καί τή νέα ὀνομασία

τοῦ σέ Ἀχειροποίητο, τό ἱστορικό πρόσωπο τοῦ κτήτορα τοῦ ναοῦ καθώς καί τό λεγόμενο ἀμπλάκημά του.

Ἡ εἰκόνα τοῦ ναοῦ, ὅπως ἀναφέρει ὁ ὁμιλητής, ἐσημαίνεται ἐξαιτίας τοῦ ἁμαρτήματος στό ὅποιο εἶχε περιπέσει ὁ κτήτορας τοῦ ναοῦ: ...διὰ τό τοῦ κτήτορος, ὡς ἀληθῆς αἰρεῖ λόγος, ἐνταῦθα γεγεννημένον ἀμπλάκημα...<sup>31</sup>. Ἡ λέξη ἐνταῦθα πρέπει νά ἐρμηνευθεῖ μέ τή χρονική τῆς ἐννοια καί ὄχι τήν τοπική, ὅπως ἔγινε ἕως τώρα<sup>32</sup>. Εἶναι ἐνδιαφέρον πώς ὁ Ἀρμενόπουλος δέν θυμίζει στό κοινό του οὔτε τό ὄνομα τοῦ κτήτορα οὔτε τό ἁμαρτήμα του, ἐπειδή, ὅπως συμπληρώνει ὁ ἴδιος, εἶναι

Συμεών Θεσσαλονίκης, βλ. Παπαζώτος, ὀ.π., σ. 116, 127-130. Βλ. ἐπίσης Ἰ. Φουντούλης, Μαρτυρίαί τοῦ Θεσσαλονίκης Συμεών περί τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 21 (1976), σ. 123-186. Ὁ ἴδιος, *Τό λειτουργικόν ἔργον Συμεών τοῦ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1966. Ὁ ἴδιος, *Συμεών ἐπισκόπον Θεσσαλονίκης τά λειτουργικά συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1968.

29. Βλ. καί παραπάνω, ὑπόσημ. 20.

30. Εὐτ. Μαρκῆ-Ἀγγέλκου, Ἀνασκαφή Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, *Μακεδονικά* 19 (1979), σ. 291-296. Παπαζώτος, ὀ.π. (ὑπόσημ. 16),

σ. 118 κ.έ., εἰκ. 2-3. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πού κτίστηκε τό 1864 στή θέση παλαιότερης μεγάλης μεταβυζαντινῆς ἐκκλησίας, σωζόταν μέχρι τό ἔτος 1917.

31. Γκίνης, ὀ.π. (ὑπόσημ. 23), σ. 152 στ. 84-85. Ευγγόπουλος, ὀ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 8 στ. 36-37. Παπαζώτος, ὀ.π. (ὑπόσημ. 16), σ. 119-121.

32. Δ.Β. Δημητράκος-Μεσισκλῆς, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1955, 3, σ. 2582: ἐνταῦθα= τότε, ἤδη, κατ' αὐτόν τόν χρόνον. Γιά παραδείγματα βλ. ἀριθ. (4).

ἐκ παραδόσεως γνωστά. Ποιό ἦταν τό φοβερό ἀμπλάκημα πού ἐξαιτίας του διαμορφώθηκε ἐκείνη τή χρονική στιγμή ἢ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ἀλλά καί ποιό σημαντικό πρόσωπο πού βαρύνθηκε μέ ἓνα τόσο ἐπαχθές ἀμάρτημα θά μπορούσε νά εἶναι ὁ κτήτορας αὐτοῦ τοῦ μεγάλου καί σπουδαίου ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης<sup>33</sup>;

Ἔχω τή γνώμη πώς ἡ νέα ὀνομασία –Ἀχειροποίητος– τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου στή Θεσσαλονίκη σχετίζεται μέ τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1258-1282)<sup>34</sup>. Τό ἀμπλάκημα τοῦ κτήτορα ἦταν ὁ σφετερισμός τοῦ θρόνου καί ἡ τύφλωση τοῦ Ἰωάννη Δ΄ Λάσκαρη, γιά τά ὁποῖα ἀφορίστηκε ἀπό τόν πατριάρχη Ἄρσενιο<sup>35</sup>, ὅπως ἐπίσης καί ἡ φιλενωπική στάση του στήν Ἐνωσιή τῶν Ἐκκλησιῶν<sup>36</sup>, γεγονότα πού προκάλεσαν σοβαρές ταραχές, σχεδόν ἐμφύλιο πόλεμο<sup>37</sup>. Ἀπόρροια τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἦταν ὁ Μιχαήλ πού ὑπῆρξε ὁ ἐλευθερωτής τῆς Βασιλεύουσας καί ὁ νέος Κωνσταντίνος, νά μὴν ἀξιωθεῖ οὔτε τῆς συνήθους νεκρικῆς ἀκολουθίας ἐκ μέρους τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας<sup>38</sup>.

Ὅσο γιά τήν ιδιαίτερη σχέση τοῦ Μιχαήλ Η΄ μέ τήν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης<sup>39</sup>, αὐτή καταγράφηκε μέ πειστικότητα ἀπό τό σύγχρονό του ἱστορικό Γεώργιο Ἀκρο-

πολίτη. Ὁ αὐτοκράτορας θεωροῦσε πώς ἡ πόλη αὐτή ἦταν πατρίδα του καί ὑπαγόταν στήν ἐξουσία του, ἀφοῦ ὁ πατέρας του, ὁ μέγας δομέστικος Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος<sup>40</sup>, ὑπῆρξε ἡγεμόνας τῆς, ἐκεῖ πέθανε καί ἐκεῖ τάφηκε: *Ἡ πόλις αὕτη πατρίς μου οἶον τυγχάνει ἐκεῖσε γάρ ὁ ἐμός πατήρ ἡγεμόνευεν, ὃν καί ὑμεῖς οἴδατε, τὸν μέγαν λέγω δομέστικον. ἀλλὰ καί ἐν αὐτῇ οὔτος τὸ ζῆν ἐξεμέτρησε, καί τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐκεῖσε τέθλαται. πῶς οὖν δέον ἐστὶ ταύτην τὴν πόλιν ἔξω τῆς ἐμῆς τυγχάνειν ἀρχῆς;*<sup>41</sup>.

Ὁ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος δέν εὐθυνόταν γιά τήν ἐπωλυμία τῆς Ἀχειροποιήτου μόνο στό ναό τῆς Θεσσαλονίκης. Στό κείμενο τοῦ ἰδρυτῆ τῆς δυναστείας, πού ἔμεινε γνωστό ὡς «Ἡ αὐτοβιογραφία του» καί πού εἶναι τό τυπικό τῆς ἐπανάδρυσης τῆς οἰκογενειακῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Παλαιολόγων στήν Κωνσταντινούπολη, ὁ Μιχαήλ Η΄ ὀνόμασε Ἀχειροποιήτο τή μονή τῆς Θεοτόκου τῶν Κελλιβάρων στό Λάτρο, μονή τήν ὁποία συνένωσε μέ ἐκείνη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου<sup>42</sup>. Τό νέο αὐτοδέσποτο ἴδρυμα πού δημιουργήθηκε στήν Πρωτεύουσα μετά τή συνένωση τῶν δύο μονῶν – τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Παλαιολόγων στήν Κωνσταντι-

33. Ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος θεώρησε πώς συνέβη στά χρόνια τῆς Φραγκοκρατίας, ἀφοῦ συνέδεσε τό ναό μέ τοὺς Ἀβραμίτες μοναχοὺς τῆς Πρωτεύουσας, βλ. ὁ.π. (ὑποσημ. 17), σ. 14-18. Ὁ Δ. Πάλλας ἀπέκλεισε κάποιο συγκεκριμένο ἱστορικό γεγονός, βλ. Pallas, ὁ.π. (ὑποσημ. 20), σ. 47-52. Κριτική ἐπ' αὐτῶν βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, II, Παρίσι 1975, σ. 377 κ.έ. Παπαζώτος, ὁ.π. (ὑποσημ. 16), σ. 121-125.

34. Βασική μονογραφία γιά τόν Μιχαήλ Η΄ παραμένει τό βιβλίο τοῦ D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Mass. 1959· σέ ἑλληνική ἀπόδοση, Κ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος καί ἡ Δύσις, 1258-1282: Μελέτη ἐπὶ τῶν βυζαντινο-λατινικῶν σχέσεων*, Ἀθήνα 1969. Βλ. καί R. Macrides, *The New Constantine and the New Constantinople-1261?*, *BMGs* 6 (1980), σ. 13-41.

35. Παχυμέρης, ὁ.π. (ὑποσημ. 9), I, σ. 255-257, 267-269. Νικηφόρος Γρηγοράς (ἔκδ. L. Schopen), Βόννη 1829-1855, I, σ. 93. Ἴ. Σκουτρεῖς, Περί τοῦ σχίσματος τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά* 2 (1929), σ. 267-332. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 39-48, 82 κ.έ., 101, 151, 204. P. Magdalino, *Byzantine Churches of Selymbria*, *DOP* 32 (1978), σ. 314 κ.έ., σημ. 46. Macrides, ὁ.π. (ὑποσημ. 34), σ. 17, 19 κ.έ., σημ. 40, 41.

36. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 195-240, εἰδικά σ. 227-230. V. Laurent - J. Darrouzès, *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976.

37. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 270 κ.έ., σημ. 13. Α. Μαυρομάτης, *Οἱ πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καί ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1983, σ. 31-33.

38. *Τὸ δ' αἴτιον ἢ τοῦ ὀρθοῦ τῆς ἐκκλησίας δόγματος παρατροπή, ἢ ζῶν ἐκείνος... κατεχρήσατο...* Νικηφόρος Γρηγοράς, ὁ.π. (ὑποσημ. 35), I, σ. 153. Ἐπίσης, σύμφωνα μέ τόν Φιλόθεο Συληβρίας (περ. 1381): *...τὸ ἐαυτοῦ σῶμα κατακείμενον καθορᾶται ὀγκοῦμενον, διὰ τὴν προβάσαν τῶν δογμάτων διαφοράν, προσέτι γε μὴν καί διὰ τὸν προσφωνηθέντα κατ' αὐτοῦ ἀφορισμὸν παρὰ τοῦ θεοστάτου πατριάρχου Ἀρσενίου, ὡς σφετερισάμενον ζῆν δόλω τὴν τῆς βασιλείας ἀρχὴν ἐξ υἱοῦ Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρη*, βλ. Magdalino, ὁ.π. (ὑποσημ. 35), σ. 314 κ.έ., σημ. 46. Βλ. ἐπίσης, Μαυρομάτης, ὁ.π., σ. 34 κ.έ.

39. Ξεκίνημα τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Μιχαήλ θεωρεῖται τό συμβάν στή μονή Ἀκαπνίου, βλ. Παχυμέρης, ὁ.π. (ὑποσημ. 9), I, σ. 47-53. Σκουτρεῖς, ὁ.π. (ὑποσημ. 35), σ. 313 κ.έ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 27 κ.έ., 30, 37.

40. Α. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453*, Μόναχο 1938, σ. 2. D.I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, ἀριθ. 141, σ. 156 κ.έ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 28, 30. Cheynet - Vannier, *Études* (ὑποσημ. 13), σ. 176-178. Σύμφωνα μέ τή Μονωδία τοῦ Ἰακώβου Βουλγαρίας, ὁ Ἀνδρόνικος πέθανε στή Θεσσαλονίκη καί τάφηκε στή Νίκαια, βλ. S.-G. Mercati, *Collectanea Byzantina*, Bari 1970, I, σ. 68, 111.

41. Γεώργιος Ἀκροπολίτης (ἔκδ. B.G. Teubner), Στουτγάρδη 1978, I, σ. 162 στ. 9-13. Papadopoulos, ὁ.π., σ. 2.

42. H. Grégoire, *Imperatoris Michaelis Palaeologi, «de vita sua»*, *Byz.* 29-30 (1959-60), σ. 447-476. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Test-*



νούπολη και της Θεοτόκου τῶν Κελλιβάρων στό Λάτρο—θά μείνει γνωστό μέ τήν ὀνομασία «Μονή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἴτουν Κελλιβάρων»<sup>43</sup>.

Δικαιολογώντας ὁ Μιχαήλ τήν ἀνοικοδόμηση τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τήν ὁποία εἶχε ἰδρύσει στήν Κωνσταντινούπολη στά τέλη τοῦ 11ου-ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα<sup>44</sup> ὁ πρόγονός του Γεώργιος Παλαιολόγος καί ἡ ὁποία καταστράφηκε κατά τή λατινική κατοχή, κατέθεσε: ...*ἔοικε γάρ ὁ μυροβλήτης πατρῶος εἶναι τῶ τῶν Παλαιολόγων οἴκῳ προστάτης...*<sup>45</sup>. ὁ ἅγιος ὑπῆρξε πρέσβυς πρὸς τόν Θεό καί ὑπερασπιστής τῆς ζωῆς καί τοῦ βασιλείου του καί γιά τοῦτο ...*ἐν βάθει καρδίας τῶ θεῷ Δημητρίῳ τὸν ἔρωτα τρέφομεν...*<sup>46</sup>.

Ἐπιθυμία τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν νά γίνει σέ ὄλους γνωστό ὅτι ἡ οἰκογενειακή μονή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στήν Κωνσταντινούπολη ἐνώθη καί ἔγινε μία μέ τή μεγάλη καί σεβάσμια μονή τῆς Ἀχειροποιήτου τῶν Κελλιβάρων στή Μικρά Ἀσία. Ἀπό τοῦδε καί στό ἐξῆς οἱ δύο μονές θά εἶχαν κοινό ἡγούμενο πού θά ἔφερε τόν τίτλο τοῦ ἡγουμένου τῶν Κελλιβάρων ἢ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἢ καί τά δύο ὀνόματα μαζί, μέ μοναχούς πού θά ὀνομάζονταν Ἀγιοδημητρίται ἢ Κελλιβαρινοί: ...*ἐκεῖνο δὴ διατρανοῦν αἰρεῖται ἡ βασιλεία μου, ὥστε γνώριμον ἅμα καί βέβαιον εἶναι τοῖς πᾶσιν, ὅτι παρ' αὐτῆς τῆ τοῦ ἐν μάρτυσι περιβοήτου Δημητρίου τῆδε μονῆ ἦνται καί μία γέγονε (δι' ἣν μετὰ ταῦτα αἰτίαν εἰρήσεται) καί ἡ ἐν Ἀσία μεγίστη καί σεβασμία τῶν Κελλιβάρων μονή, ἣτις ἐκ παλαιῶν τῶν χρόνων ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπεράγνου μου θεομήτορος τῆς ἀχειροποιήτου καί δεδόμηται καί τετίμηται καί ἐνωθεῖσα μετόπισται πᾶσα εἰς αὐτήν καί μετεσκεύασται...*, καί παρακάτω: ...*ὅθεν καί σὺκέτι μὲν ἄλλη καί ἄλλη ἢ τῶν Κελλιβάρων καί ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου*

*μονή, ἀλλὰ μία καί αὐτὴ ἀπὸ γε τοῦ παρόντος καί εἰς τοὺς ἐξῆς ἅπαντας ἔσονται χρόνου*<sup>47</sup>.

Μέ τήν πράξη αὐτῆς τῆς συνένωσης ὁ Μιχαήλ ἐπιδίωξε νά προσδώσει κύρος στήν οἰκογενειακή μονή τῆς Πρωτεύουσας. Ἡ μονή τῶν Κελλιβάρων, στήν ὁποία καί ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης(†1274) εἶχε δωρήσει ἓνα μετόχι στή μνήμη τῶν γονέων τους<sup>48</sup>, ὑπῆρξε ἴσως ἡ ἀρχαιότερη τοῦ Λάτρο καί εἶχε διατελέσει ἀρχιμανδρατο<sup>49</sup>.

Στό τυπικό πού συνέταξε ὁ Μιχαήλ Ἡ' καί στάθηκε ἡ τελευταία χρονολογημένη μαρτυρία γιά τίς μονές τοῦ Λάτρο πρὶν ἀπὸ τήν ἐγκατάλειψη τῆς περιοχῆς στους Τούρκους, ὁ αὐτοκράτορας ὀνόμασε τή μονή τῶν Κελλιβάρων στό Λάτρο *τῆς ὑπεράγνου θεομήτορος τῆς ἀχειροποιήτου προσθέτοντας ἐκ παλαιῶν τῶν χρόνων*, ἄν καί ἡ ὄψιμη ἀναφορά τοῦ Μιχαήλ εἶναι ἡ μοναδική μαρτυρία τῆς μονῆς μέ τήν ἐπωνυμία αὐτή<sup>50</sup>. Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι ἡ ὁμολογία του ὅτι: ...*γένετο οὕτω οἰκτιρμοῖς αὐτοῦ τοῦ μεγάλου θεοῦ καί σωτήρος ἡμῶν, ταῖς τῆς ἐνδόξου πανάγνου μητρὸς αὐτοῦ πρεσβείαις δυσωπυμένου καί τοῦ τὸ ἴδιον ὑπὲρ αὐτοῦ ἐκχέαντος αἷμα Δημητρίου, ᾧ καί ἡ ρηθεῖσα μονή ἀνεγερθεῖσα παρὰ τῆς βασιλείας μου τὸ δεύτερον ἀνατέθειται...*<sup>51</sup>, ὅπως ἐπίσης καί ὅτι ὀφείλει νά ἀποδείξει τήν εὐγνωμοσύνη του ὄχι μόνο μέ ἕμνους καί εὐχαριστίες ἀλλὰ καί μέ ἔργα<sup>52</sup>.

Σοβαρές ἐνδείξεις ὀδηγοῦν στή σκέψη πὼς ὁ Μιχαήλ Ἡ' Παλαιολόγος εὐθύνεται γιά τήν ἐγκατάσταση τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου καί σέ ἄλλες μονές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ αὐτοκράτορας διατηροῦσε ἰδιαίτερες σχέσεις μέ τή μητρόπολη τῆς Κυζίκου, ἀφοῦ κατά τή θριαμβικὴ του εἴσοδο στή Βασιλεύουσα τό ἔτος 1261, ὁ μητροπολίτης Κυζίκου Γεώργιος Κλειδάς εἶναι ἐκεῖνος πού ἀπεστόμισεν τὰς εὐχὰς στή Χρυσὴ Πύλη<sup>53</sup>.

Ἡ τιμὴ πού ἀπέδιδαν οἱ Παλαιολόγοι στό ἱερό προσκύ-

aments (ἐκδ. J. Thomas and Angela Constantinides-Hero), Washington 2000, 3, ἀριθ. 38, σ. 1237-1253· Kellibara I: Typikon of Michael VIII Palaiologos for the Monastery of St. Demetrios of the Palaiologoi-Kellibara in Constantinople.

43. Ph. Meyer, Bruchstücke zweier typiká κτητορικά, BZ 4 (1895), σ. 45-58, 583 κ.έ. *Monastic Foundation Documents* (ὑπόσημ. 42), 4, ἀριθ. 56, σ. 1505-1511· Kellibara II: Typikon of Andronikos II Palaiologos of the Monastery of St. Demetrios-Kellibara in Constantinople.

44. Πά τό ναό βλ. Janin, *La géographie* (ὑπόσημ. 2), σ. 92-94. Kido-poulos, *Bauten in Konstantinopel* (ὑπόσημ. 3), σ. 37-39. Talbot, *Restoration* ὀ.π. (ὑπόσημ. 3), σ. 254. *Monastic Foundation Documents* (ὑπόσημ. 42), σ. 1238.

45. Grégoire, ὀ.π. (ὑπόσημ. 42), κεφ. XII, σ. 463. Πά τόν Γεώργιο

Παλαιολόγο, βλ. Cheynet - Vannier, *Etudes* (ὑπόσημ. 13), σ. 137-141.

46. Grégoire, ὀ.π. (ὑπόσημ. 42), κεφ. XI, σ. 461, 463.

47. "Ο.π., κεφ. XIII, σ. 465-467· κεφ. XIV, σ. 467· κεφ. XVII, σ. 474.

48. "Ο.π., κεφ. XVII, σ. 473. Πά τόν Ἰωάννη, βλ. Papadopoulos, *Genealogie* (ὑπόσημ. 40), σ. 4 κ.έ.

49. Πά τή μονή, βλ. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Λάτρος, *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67), σ. 76, 91 κ.έ. Janin, *Les églises* (ὑπόσημ. 33), σ. 224 κ.έ. *Monastic Foundation Documents* (ὑπόσημ. 42), σ. 1237 κ.έ.

50. Grégoire, ὀ.π. (ὑπόσημ. 42), κεφ. XIII, σ. 465.

51. "Ο.π., κεφ. XIV, σ. 469.

52. "Ο.π., κεφ. XI, σ. 463.

53. Ἀκροπολίτης, ὀ.π. (ὑπόσημ. 41), I, σ. 187 στ. 11-16.

νημα της Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου της Κυζίκου καταγράφηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό<sup>54</sup>. Τὸ ἔτος 1328 ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ προσκύνησε τὴν ἀχειροποίητη εἰκόνα τοῦ ναοῦ, πράξις πού δέν εἶναι δυνατόν νά μή συσχετισθεῖ μέ τὴν παραίτηση τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ καί τὸν τερματισμό τοῦ ἐμφυλίου πολέμου: Ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον ὁ βασιλεὺς εἰς Κύζικον ἐπεραιώθη, ἅμα μὲν τὴν τῆς θεομήτορος ἀχειροποίητον εἰκόνα, ἢ πρὸς τὸν ἐν Ὑρτακίῳ ναὸν ἦν, προσκυνήσων, ἅμα δὲ κατοφόμενος καὶ τὴν χώραν, οὐπω πρότερον ἰδὼν<sup>55</sup>.

Ἡ ὑπαρξη τῆς ἀχειροποίητης εἰκόνας τῆς Θεοτόκου συνέτεινε στό νά διατηρηθεῖ ὁ Νήφων Α΄ (1310-1314) τὰ δικαιώματά του στή μητρόπολη τῆς Κυζίκου<sup>56</sup>, ἐνῶ ἀπὸ τὸ πατριαρχικό διατάγμα τοῦ Νείλου (1380-1388) πιστοποιεῖται πὼς ἡ μονή εἶχε περιέλθει στὰ πατριαρχικά δίκαια<sup>57</sup>. Ἡ ἀχειροποίητη αὐτὴ εἰκόνα ταυτίζεται μέ τὴ γνωστὴ θαυματουργή εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Κυζίκου<sup>58</sup>, ἢ ὁποία προσήλκυε πλῆθος πιστῶν στήν ὁμώνυμη μονή μέχρι τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅποτε καί μεταφέρθηκε στήν Κωνσταντινούπολη<sup>59</sup>. σήμερα κοσμεῖ τὸ προσκυνητᾶρι τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ στό Φανάρι (Εἰκ. 5).

Σύμφωνα μέ τὴν παράδοση, ἡ ἀχειροποίητη εἰκόνα προερχόταν ἀπὸ τὴν περιώνυμη μονή τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ, πού καταστράφηκε κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰῶνα<sup>60</sup>. Ἀφοῦ χάθηκε, φανερώθηκε ξανά, μετὰ ἀπὸ ὑπόδειξη τῆς ἴδιας τῆς Θεοτόκου, καί τοποθετήθηκε στή μονή τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου καί Φανερωμένης τῆς Κυζίκου<sup>61</sup>. Ἔχω τὴ γνώμη πὼς πίσω ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἀπώλειας τῆς εἰκόνας καί τὴ θεϊκὴ φα-



Εἰκ. 5. Κωνσταντινούπολη, πατριαρχικός ναός. Εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Κυζίκου.

54. Ἡ μονή ταυτίζεται μέ τὴν Παναγία Karu Dağ, βλ. F.W. Hasluck, *Bithynica*, BSA 13 (1906-1907), σ. 298 καί σημ. 7. Ὁ ἴδιος, *Cyzicus*, Cambridge 1910, σ. 24-27. C. Mango - I. Ševčenko, *Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara*, DOP 27 (1973), σ. 253. Βλ. ἐπίσης, Janin, *Les églises* (ὑποσημ. 33), σ. 203-205. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ ναός τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1998, σ. 81-84.

55. Καντακουζηνός, ὀ.π. (ὑποσημ. 22), I, σ. 339.

56. V. Laurent, *Notes de chronologie byzantine*, REB 27 (1969), σ. 221 κ.έ. S.K. Kissas, *La datation des fresques des Saints-Apôtres à Thessalonique*, Zograf 7 (1977), σ. 54 κ.έ.

57. Παραχωρήθηκε στὸν Ματθαῖο μέ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀνάρρησής του στό θρόνο τῆς Κυζίκου τὸ ἔτος 1387: ...ὡς γνήσιος μητροπολίτης Κυζίκου καὶ ἂν καὶ ὀνομαζόμενος, παραδίδωσι δὲ αὐτῷ ἡμετριότης ἡμῶν καὶ τὰ ἐν τῷ Ὑρτακίῳ εὐρισκόμενα πατριαρχικά δίκαια, ἧγον τὰ δύο προσκυνήματα, τὸ τε τῆς πανυπεράγνου μου

δεσποίνης καὶ θεομήτορος τῆς Ἀχειροποιήτου..., βλ. MM, II, σ. 110.

58. Ὁ E. von Dobschütz, *Christusbilder. Untersuchungen zur christlichen Legende* (TU XVIII, N.F. III), Λειψία 1899, IIB, σ. 84, 150\*, τὴν περιλαμβάνει μεταξύ τῶν ἀχειροποίητων εἰκόνων.

59. R. Bousquet, *L'affaire de Pérámos*, EO 6 (1903), σ. 401-408. Th. Xanthopoulos, *L'image de la Vierge de Pérámos*, EO 14 (1911), σ. 219 κ.έ. Κ.Σ. Μακρῆς, *Τὰ χωριά καὶ τὰ μοναστήρια τῆς κυζικῆς χερσονήσου*, *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959), σ. 165-172. Janin, *Les églises* (ὑποσημ. 33), σ. 204.

60. Ἡ μονή ταυτίζεται μέ τὴν Παναγία Kara Dağ στό Kurşunlu, βλ. Hasluck, *Bithynica*, ὀ.π. (ὑποσημ. 54), σ. 303. Ὁ ἴδιος, *Cyzicus* (ὑποσημ. 54), σ. 52 κ.έ. Janin, *Les églises* (ὑποσημ. 33), σ. 195-199. Mango - Ševčenko, ὀ.π. (ὑποσημ. 54), σ. 253-267.

61. Bousquet, ὀ.π. (ὑποσημ. 59), σ. 402 κ.έ. Xanthopoulos, ὀ.π. (ὑποσημ. 59), σ. 219 κ.έ. Janin, *Les églises* (ὑποσημ. 33), σ. 204. Mango - Ševčenko, ὀ.π. (ὑποσημ. 54), σ. 253.

νέρωσή της διακρίνεται μάλλον ή μεταφορά τής λατρείας τής Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου ἀπό τή μονή τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ στή μονή τής Κυζίκου.

Ὁ Μιχαήλ Η' χρυσοβούλλοις εἶχε παραχωρήσει τή μονή τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ στή Βιθυνία στόν ἔμπιστό του Ἀθανάσιο Β' Ἀλεξανδρείας (περ. 1276-1316), ὅταν ἐκεῖνος κατέφυγε στήν Κωνσταντινούπολη τό ἔτος 1278<sup>62</sup>. Πρὸς τούτοις ἔχει καταγραφῆ ἡ ὁμολογία τοῦ αὐτοκράτορα στόν Ἀθανάσιο, ὅτι παλαιότερα ἡγεμόνευε τής Βιθυνίας: *ισχυρίζετο... τοῦ τόπου... κατ' ἐπιτροπείαν αὐτὸς ἐστρατήγει*<sup>63</sup>. Ἐνδεικτικό στοιχείο γιά τίς ἐπεμβάσεις τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας στή μονή εἶναι ἡ ἐξαιρετικά ἐντυπωσιακή πληροφορία ὅτι τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν εἰκόνι ἰστάμενον εἰς τὸ προσκυνεῖσθαι... διασπάσαι καὶ στήλην βασιλικὴν κολακεία ἀντιστηλῶσαι<sup>64</sup>. Φαίνεται πὼς ὁ Ἀθανάσιος ἀνακαίνισε τή μονή τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τό σωζόμενο σπάραγμα τοιχογραφίας μέ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τό χωρίο ΜΔ', 2 τοῦ Ἱερεμία, πού χρονολογήθηκε ἀπὸ τοὺς C. Mango καὶ I. Ševčenko πρὸς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα<sup>65</sup>.

Στὴν εἰκόνα τής Παναγίας Φανερωμένης τής Κυζίκου ἡ Θεοτόκος παριστάνεται στόν τύπο τής Ὁδηγήτριας πού ὑποβαστάζει μέ τό ἀριστερό της χέρι τὸν Χριστό (Εἰκ. 5). Ἄν καὶ ἡ εἰκόνα φέρει ἀργυρόχρυση ἐπένδυση καὶ τὰ πρόσωπα εἶναι φθαρμένα, τό ἔργο χρονολογήθηκε στό 12ο αἰώνα ἐξαιτίας τής μετωπικῆς στάσης τῶν μορφῶν<sup>66</sup>. Ὁ ἴδιος εἰκονογραφικὸς τύπος ἀποτέλεσε τό πρότυπο γιά ὅλες τίς παλαιολόγιες φορητὲς εἰκόνες τίς ἀφιερωμένες στήν Παναγία Φανερωμένη<sup>67</sup>. Εἶναι βέβαιο πὼς ἐσκεμμένα ἐπέλεξε ὁ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος τὴν περιφημὴ εἰκόνα τής Θεοτόκου Ὁδηγήτριας γιά προπομπό τής θριαμβικῆς εἰσόδου του στή Βασιλεύου-



Εἰκ. 6. Ἡ Παναγία καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος. Ἀργυρὰ νομίσματα Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου καὶ Ἀννας τῆς Σαβοΐας (ἀπὸ S. Bendall - P.J. Donald).

σα. Ἄν καὶ ἡ πόλη εἶχε ἀπελευθερωθεῖ ἤδη ἀπὸ τίς 25 Ἰουλίου, ἡ ἐπάνοδος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἐγίνε στίς 15 Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1261<sup>68</sup> μέ σκοπὸ νά συμπέσει ὁ θρίαμβός του μέ τὴν ἑορτὴ τής Θεοτόκου, τῆς προστάτιδος τής Κωνσταντινούπολης<sup>69</sup>. Κατόπιν τούτου, ἡ εἰκόνα τής μονῆς τῶν Ὁδηγῶν περιεβλήθη ἐμφανῶς καὶ μέ τὴν ιδιότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμβόλου, δεχόμενη στή συνέχεια ξεχωριστὴ τιμὴ καὶ λατρεία ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους<sup>70</sup>.

Ὅπως ἐμφαντικὰ ἀποδεχόταν ὁ Μιχαήλ Η' στήν αὐτοβιογραφία του, ὄφειλε νά ἀποδείξει μέ ἔργα τὴν εὐγνωμοσύνη του πρὸς τοὺς θεῖους προστάτες τῆς αὐτοκρα-

62. Παχυμέρης, ὅ.π. (ὑποσημ. 9), III, σ. 229. A.-M. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Washington 1975, ἀριθ. 69, σ. 166 στ. 62-64, 385 κ.έ. Πά τόν Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας, βλ. A. Failler, *Le séjour d'Athanase II d'Alexandrie à Constantinople*, *REB* 35 (1977), σ. 43-71.

63. Παχυμέρης, ὅ.π. (ὑποσημ. 9), II, σ. 633 καὶ σημ. 7, 8.

64. Talbot, ὅ.π. (ὑποσημ. 62), σ. 170 στ. 137-140, 388.

65. Mango - Ševčenko, ὅ.π. (ὑποσημ. 54), σ. 258, 267, εἰκ. 131.

66. Γ. Σωτηρίου, *Κεμήλια τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Ἀθήνα 1937, σ. 26, πίν. 8. *Οἴκουμενικό Πατριαρχεῖο. Ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1989, σ. 97, πίν. στή σ. 73 (Ἀθ. Παλιούρας).

67. Πά τίς εἰκονογραφικὲς ἐκφράσεις τῆς Ἀχειροποιήτου-Φανερωμένης ἐτοιμάζω εἰδικὴ μελέτη.

68. Ἀκροπολίτης, ὅ.π. (ὑποσημ. 41), I, σ. 183 στ. 20-22, 186-188. Παχυμέρης, ὅ.π. (ὑποσημ. 9), I, σ. 217-219, 233. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑποσημ. 34), σ. 100 κ.έ. Macrides, *New Constantinople*, ὅ.π. (ὑποσημ. 34), σ. 13, 36. Τ. Παπαμαστοράκης, "Ἐνα εἰκαστικό ἐγκώμιο τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Οἱ ἐξωτερικὲς τοιχογραφίαι στό καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Μαυριώτισσας στήν Καστοριά", *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990), σ. 237.

69. N.H. Baynes, *The Supernatural Defenders of Constantinople, Byzantine Studies and Other Essays*, Λονδίνο 1955, σ. 248 κ.έ. C. Mango, *Ἡ Κωνσταντινούπολη ὡς Θεοδοκουπόλη, Μήτηρ Θεοῦ*, σ. 17-25.

70. Νικηφόρος Γρηγοράς, ὅ.π. (ὑποσημ. 35), σ. 541 κ.έ., 554 κ.έ., 559 κ.έ. Καντακουζηνός, ὅ.π. (ὑποσημ. 22), I, σ. 305, 557. Χρ. Ἀγγελίδης - Τ. Παπαμαστοράκης, *Ἡ μονὴ τῶν Ὁδηγῶν καὶ ἡ λατρεία τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας, Μήτηρ Θεοῦ*, σ. 383-385.

τορίας και της ζωής του, την Παναγία και τόν Άγιο Δημητριο: *...έχρησεν δὲ ἄρα καὶ τοῖς ἔργοις τὸν εὐγνώμονα παραστήσαι...*<sup>71</sup>. Ἐπακόλουθο τῶν ὁμολογιῶν καὶ τῶν ὀφειλῶν αὐτῶν ἦταν στή μονή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Παλαιολόγων στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐτιμᾶτο ὁ προστάτης τῆς γενιᾶς του ἅγιος Δημήτριος, νά ἐγκατοικήσει καί ἡ Θεοτόκος, ἡ προστάτις τῆς Βασιλεύουσας. Μέ τήν πράξη τῆς συνένωσης τῆς οἰκογενειακῆς μονῆς μέ τή μονή τοῦ Λάτρου ἀποδόθηκε στή Θεοτόκο ὁ προσδιορισμός Ἀχειροποιήτος. Πολύ πιθανόν ἡ συλλατρεία στό ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Κελλιβάρων νά ἀποτυπώθηκε στίς μοναδικές παραστάσεις δύο μεταγενέστερων ἀσημένιων νομισμάτων πού ἔκοψαν ὁ ἀνήλικος Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος καί ἡ Ἄννα τῆς Σαβοΐας (1341-1347)<sup>72</sup>. Στόν ἐμπροσθότυπο εἰκονίζονται ὁ αὐτοκράτορας μέ τή μητέρα του καί στόν ὀπι-

σθότυπο, μετωπικές, οἱ μορφές τῆς Θεοτόκου καί τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἡ μία δίπλα στήν ἄλλη (Εἰκ. 6). Στό μεγάλο ναό τῆς Θεοτόκου στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ἀπό παράδοση ὑφίστατο ἡ σύζευξη τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου καί τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὡς προστατῶν τῆς πόλης, ἡ νέα προσωνυμία τῆς Ἀχειροποιήτου πού ἀποδόθηκε στή Θεοτόκο διατηρήθηκε μέσα ἀπό τό περίβλημα τῆς ἐκδοχῆς τοῦ θεϊκοῦ σχηματισμοῦ τῆς εἰκόνας, καθῶς καί τό μῦθο μιᾶς ἀποτρόπαιης πράξης τοῦ κτήτορα. Ἐντούτοις, στόν κτήτορα αὐτόν πού, ὅπως πιστεύω, δέν ἦταν ἄλλος ἀπό τόν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, πρέπει νά προσγραφεῖ ἡ προσπάθεια τῆς καθιέρωσης μιᾶς σημαντικῆς λατρείας πού ἐντασσόταν στή γενικότερη ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς, κύριος στόχος τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἀποκατάσταση καί ἡ συνέχιση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας<sup>73</sup>.

71. Grégoire, *Imperatoris*, ὀ.π. (ὑπόσημ. 42), κεφ. XI, σ. 463.

72. S. Bendall - P.J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage (1282-1453)*, Λονδίνο 1979, ἀριθ. 6, 7, σ. 136-137.

73. Παναγιώτου, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ* (ὑπόσημ. 34), σ. 101-

110. Μαυρομάτης, *Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι*, ὀ.π. (ὑπόσημ. 37), σ. 17-33. Macrides, *The New Constantine*, ὀ.π. (ὑπόσημ. 34), σ. 15 κ.έ., 39 κ.έ. Παπαμαστοράκης, ὀ.π. (ὑπόσημ. 68), σ. 238.

Chara Konstantinidi

## THE ACHEIROPOIETOS-PHANEROMENE OF THE EARLY PALAEOLOGOI

Represented on the reverse type of a late thirteenth-century lead seal is the figure of the Mother of God standing and holding the Christ-Child in her right arm, accompanied by the legend *Acheiropoietos*. On the obverse type the inscription refers to a certain Kerameus, who invokes the Virgin to help him carry out the tasks incumbent upon him in accordance with royal commands (Fig. 1). The owner of the lead seal is identified as the *pansebastos* (all august) *sebastos* (august) Nikolaos Kerameus, *domestikos* of the western *themas* during the reign of Michael VIII Palaeologos and census-taker (?) of Thessaloniki from 1270 until 1283/4. I believe that Nikolaos Kerameus was indeed census-taker of Thessaloniki and that his invocation was addressed to the icon in the church of the *Acheiropoietos* in that city. Therefore, the time of naming the church is placed around the year 1270, shifting it about half a century earlier than the date hitherto accepted. The prosonym *acheiropoietos* is preserved next to the icon of the Mother of God in the church of St Nicholas of the Orphans (1310-1320) in Thessaloniki (Fig. 3) as well as in the *parekklesion* of St Stephen in the Holy Trinity church at Sopoćani (1272-1276) (Fig. 4). Two lead seals of the Metropolitan of Thessaloniki Iakovos (1290-1300) (Fig. 2) are also associated with the icon in the church, while in the sale contract between Anna Paxamados and the Iviron monastery on Mt Athos (c. 1320) the 'neighbourhood of the *Acheiropoietos*' is mentioned. In my view the renaming of the large church of the Theotokos in Thessaloniki to *Acheiropoietos* is associated with Michael VIII Palaeologos (1258/1261-1282), who considered this city his home. According to Konstantinos Armenopoulos, because of the donor's sin, the icon of the Mother of God that was inside the church was formed standing and supplicating towards Christ in a divine manner and not by human hand, which is why it was named *acheiropoietos*. The donor's sin was the usurping of the throne and the blinding of John IV Lascaris, for which he was excommunicated by Patriarch Arsenios, as well his pro-Unionist stance regarding the Union of the Churches, events that caused terrible turmoil and brought Byzantium to the brink of civil war.

Michael VIII Palaeologos, in his so-called "Autobiography" –the *Typikon* (Rule) of the refounding of the family monastery of St Demetrios of the Palaeologoi at Constantinople– named the monastery of the Mother of God of the Kellibaroï at Latros, which foundation he united with that of St Demetrios, *Acheiropoietos*. Henceforth, the new monastery in Constantinople was called monastery of St Demetrios that is of the Kellibaroï. There are serious indications that Michael VIII was also responsible for instituting the veneration of the Theotokos *Acheiropoietos* in monasteries in Asia Minor. The emperor enjoyed special relations with the Metropolitanate of Cyzicus, since during his triumphal entry into the Queen of Cities, he was welcomed at the Golden Gate by Georgios Kleidas. The honour the Palaeologoi bestowed on the holy pilgrim shrine of the Theotokos *Acheiropoietos* in Cyzicus is described by John Cantacuzenos. In 1328, Andronicus III venerated the *acheiropoietos* icon in the church, an act which should surely be related to the abdication of Andronicus II and the end of the civil war. The existence of the *acheiropoietos* icon of the Mother of God was instrumental in preventing Nephon I (1310-1314) from relinquishing his rights to the Metropolitanate of Cyzicus, while the patriarchal decree issued by Neilos (1380-1388) confirms that the monastery had come under patriarchal jurisdiction. This *acheiropoietos* icon is identified with the renowned icon of the Virgin Phaneromene of Cyzicus, which is now in the Phanar (Fig. 5). Tradition has it that the *acheiropoietos* icon came from the monastery of the Megalos Agros, which was destroyed in the first decade of the fourteenth century. The icon was lost but reappeared after the Virgin herself had indicated its whereabouts, and was placed in the monastery of the Theotokos *Acheiropoietos* and Phaneromene in Cyzicus.

In my opinion, this version of the loss of the icon and its divine revelation probably conceals the transfer of the veneration of the Theotokos *Acheiropoietos* from the Megalos Agros monastery to the monastery in Cyzicus. Michael VIII, who had previously ruled Bithynia, had ceded the Megalos Agros monastery to his trusted confidant Athanasios II of

Alexandria (1276-c. 1316), when he sought refuge in Constantinople (1278). Indicative of Athanasios's interventions in the Megalos Agros monastery is the extremely interesting information that he removed an icon of Christ from there and put in its place an image of the king. Athanasios apparently renovated the monastery, as is evidenced also by the surviving fragment of wall-painting, which is dated towards the end of the thirteenth century.

In the icon of the Virgin Phaneromene of Cyzicus, the Mother of God is depicted in the type of the Hodegetria, with the Christ-Child on her left arm (Fig. 5). Although the icon is covered by a parcel-gilt revetment and the faces are worn, the work is dated to the twelfth century on the basis of the frontal pose of the figures. The same iconographic type was the model for all the Palaeologan portable icons dedicated to the Virgin Phaneromene. It is certain that Michael VIII Palaeologos purposely chose the famous icon of the Virgin Hodegetria to head his triumphal entry into Constantinople. Although the City had been liberated since 25 July, the Byzantine emperor returned on 15 August 1261, intent on his triumph coinciding with the feast of the Dormition of the Virgin, protectress of Constantinople. As a result, the palladium icon in the Hodegon monastery was conspicuously invested with the status of imperial symbol as well, subsequently receiving special honour and cult by the Palaeologoi.

As Michael VIII explicitly admitted in his 'autobiography', he was duty bound to show through deeds his gratitude to

the divine protectors of his kingdom and his life, the Virgin and St Demetrios. Consequence of these confessions and debts was the housing of the Virgin, protectress of Constantinople, in the monastery of St Demetrios of the Palaeologoi in the Byzantine capital, where the protector of his lineage, St Demetrios, was honoured. With this act of unification of the family monastery with the Latros monastery, the appellation "Acheiropoietos" was ascribed to the Mother of God. It is very possible that the co-worship in the church of St Demetrios of the Kellibaroï is imprinted in the unique representations on two later silver coins issued by the minor John V Palaeologos and Anne of Savoy (1341-1347). Represented on the obverse are the emperor with his mother, and on the reverse the frontal figures of the Mother of God and St Demetrios side by side (Fig 6). In the large church of the Theotokos in Thessaloniki, where tradition has it the conjugation of the cult of the Virgin and of St Demetrios as protectors of the city took place, the new epithet of Acheiropoietos, which was attributed to the Mother of God, was preserved through the version of the divine forming of the icon as well as the myth of a repugnant act by the donor. Nevertheless, this donor, whom I believe was none other than Michael VIII Palaeologos, should be credited with the endeavour to establish an important cult which was incorporated in the prevailing ideology of the period, main aim of which was the restoration and perpetuation of the Byzantine Empire.